

Руклянскі Дзмітрый Аляксандравіч
Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. А. Куляшова
(г. Магілёў, Беларусь)
ruklyanskij@bk.ru

МАРФАЛАГІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ МОВЫ ЭПІСТАЛЯРНАЙ СПАДЧЫНЫ Ф. С. КМІТЫ-ЧАРНАБЫЛЬСКАГА

У артыкуле даследуюцца марфалагічныя асаблівасці “Лістоў” Ф.С. Кміты-Чарнабыльскага. Паказаны колькасныя суадносіны марфалагічных сродкаў архаічнага і новага тыпаў у сістэме субстантыўных, атрыбутыўных і дзеяслоўных адзінак. Паводле аналізу марфалагічных асаблівасцей помніка было ўстаноўлена, што мова “Лістоў” у большай ступені ўсходнеславянская з рысамі новай беларускай мовы.

Ключавыя словы: эпістэлярый, марфалагічныя асаблівасці, канчаткі архаічнага і новага тыпу, перфект, плюсквамперфект

The article examines the morphological features of F.S. Kmita-Chernobylsky's “Letters”. Quantitative ratios of morphological means of archaic and new types in the system of substantive, attributive and verbal units are shown. According to the analysis of the morphological features of the monument, it was found that the language of the “Letters” is mostly East Slavic with features of the new Belarusian language.

Keywords: epistolary, morphological features, endings of archaic and new types, perfect, plusquamperfect

“Лісты” аршанскага старасты Ф.С. Кміты-Чарнабыльскага як узор эпістэлярнага пісьменства XVI стагоддзя з’яўляюцца аб’ектам пераважна літаратуразнаўчага аналізу, у той час як колькасць прысвечаных ім лінгвістычных прац адносна невялікая. Таму многія моўныя асаблівасці эпістэлярных тэкстаў Ф.С. Кміты-Чарнабыльскага застаюцца дагэтуль недастаткова даследаванымі.

Першыя ўласна лінгвістычныя звесткі аб “Лістах” змяшчаюцца ў трохтомнай працы “Беларусы” (1903–1921) Я. Ф. Карскага, які звяртае ўвагу на ўнікальную манеру пісьма аршанскага старасты, абраную для інфармавання ўрада ВКЛ і іншых высокапастаўленых асоб, якая праяўлялася ў арганічным спалучэнні моўных штampaў з каларытнай бытавой лексікай, кніжных цыгата са шматлікімі прастамоўнымі выразамі, насычанымі гумарам і іроніяй, прыказак з мастацкімі замалёўкамі. Мову помніка Я.Ф. Карскі кваліфікуе ў асноўным як «чыстую, з нязначнай колькасцю паланізмаў» [1, с. 108].

Паводле А.Ф. Коршунава, у ліставанні Ф.С. Кміта-Чарнабыльскі «не абмяжоўваўся сухой падачай звестак. Яго не скоўвала форма дзелавой справаздачы. <...> ён часта выходзіў за яе рамкі і імкнуўся надаць сваім “Лістам” форму дынамічнага, эмацыянальна афарбаванага апавядання» [2, с. 24]. Публікацыя А. Ф. Коршунавым трыццаці лістоў з гістарычным каментарыем [3, с. 39–103] мае навуковую каштоўнасць для лінгвістаў, паколькі даслед-

чык апісаў пэраг лексічных адзінак, якія не ўвайшлі ў склад “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы” (1982–2017).

В.У Таранеўскі, разглядаючы пісьмовую спадчыну Ф.С. Кміты-Чарнабыльскага з пункту погляду тэорыі маўленчых жанраў, адзначаў даволі складаную кампазіцыйна-стыльвую будову яго лістоў. «Жанрава лепшыя допісы Ф. Кміты блізкія да летапіснай рэляцыі, але яны – уласна проза, як нарацыя, як аповед. Гэта можа быць блізкім і да навелы, і да эпіода, і да аўтарскага маналага» [4, с. 185].

У дысэртацыі “Словарный состав «Дописов» Ф. Кмиты Чернобыльско-го” (1954) П.Ф. Крапівіна апісана лексічная аснова дадзенага старажытнага помніка: «Слоўнікавым фундам “Допісаў” выступалі старажытнарускія словы, да якіх прымыкалі іншыя пласты беларускай лексікі» [5, с. 10].

У артыкуле “Фразеалогія эпісталарыя Ф.С. Кміты-Чарнабыльскага” Д.А. Руклянскага даследаваны ўстойлівыя моўныя адзінкі ўзуальнага і аказіянальнага тыпу, у выніку чаго было ўстаноўлена, што “узуальнае фразеалагічнае ядро “Лістоў” утвараюць дзеяслоўна-іменныя ўстойлівыя словазлучэнні, ужыванне якіх цалкам адпавядае тагачаснай фразеалагічнай норме. <...> Аказіянальны тып фразем прадстаўляе сабой шырокі спектр моўных сродкаў, якія чэрпаюць свае вытокі ў вуснай народнай творчасці. Гэты пласт увабраў у сябе метафарычныя выразы, прыказкі і прымаўкі, дзякуючы якім “Лісты” набываюць форму эмацыйна афарбаваных апавяданняў, дзе ў поўным аб’ёме раскрытаеца вобразна-выяўленчы патэнцыял паэтычнай стылістыкі” [6, с. 113].

Разам з тым у даследуемым эпісталарыі Ф.С. Кміта-Чарнабыльскі выкарыстоўвае сістэму сінтаксіка-стылістычных сродкаў для надання сваім развагам іранічна-гумарыстычнай інтанацыі. Тым самым аўтар “Лістоў” парушае тагачасныя каноны афармлення справавой перапіскі [7].

Мэта дадзенага артыкула звязана з вызначэннем марфалагічных асаблівасцей эпісталарыя Ф.С. Кміты-Чарнабыльскага.

Даследаванне паказала, што марфалагічныя асаблівасці субстантыўных, атрыбутыўных і дзеяслоўных адзінак у мове “Лістоў” Ф.С. Кміты-Чарнабыльскага адлюстроўваюць даволі складаную з пункту погляду пошуку дынамікі гістарычнай дынамікі сукупнасць форм марфалагічнай падсістэмы старабеларускай мовы ў XVI стагоддзі.

Перавага ў колькасных адносінах архаічных канчаткаў назоўнікаў, што ўзыходзяць да старажытнаўсходнеславянскай мовы-асновы, адзначаецца ў наступных формах паводле скланення з асновай на **o*:

1) ужыванне канчаткаў *-a / -я* ў форме роднага склону адзіночнага ліку (60 % выпадкаў) – *от неприятеля* (Л. 3) [3, с. 46], *месяца сентября* (Л. 29) [3, с. 102] утварае канкурэнцыйны канчаткам новага тыпу *-y / -ю* (40 % выпадкаў) – *з голоду* (Л. 10) [3, с. 61]; *с краю тутошнего* (Л. 3) [3, с. 45];

2) захаванне канчаткаў *-ом / -ем* у форме давальнага склону множнага ліку (88 % выпадкаў) – *куцом обид не чинили* (Л. 1) [3, с. 42], *нагайцом обецал*

(Л. 9) [3, с. 59] стрымлівае ўжыванне канчаткаў *-ам / -ям* (12 % выпадкаў) – *слугам яго французам* (Л. 19) [3, с. 86];

У сваю чаргу, значнае пашырэнне ў назоўніках канчаткаў новага тыпу ўласціва наступным склонавым формам паводле скланення з асновай на **δ*:

1) ужыванне канчаткаў *-у / -ю* ў форме меснага склону адзіночнага ліку (67 % выпадкаў) – *о своем посланцу, о звроцено борзом* (Л. 23) [3, с. 96] стварае моцную канкурэнцыю канчаткам старога тыпу *-е* (33 % выпадкаў) – *в scarбе, при том листе* (Л. 1) [3, с. 45];

2) выкарыстанне канчаткаў *-ах / -ях* у форме меснага склону множнага ліку (54 % выпадкаў) – *при обеих тых царствах* (Л. 7) [3, с. 54], *в полях пустых* (Л. 12) [3, с. 64] паступова выцясняе канчаткі *-ох / -ех* (46 % выпадкаў) – *у гонцах* (Л. 16) [3, с. 80], *в отписех* (Л. 13) [3, с. 71].

Устаноўлена, што прыметнікі мужчынскага роду і іншыя часціны мовы, падобныя да іх паводле форм словазмянення (азначальныя, прыналежныя, указальныя займеннікі, парадкавыя лічэбнікі, дзееспрыметнікі), ужываюцца з наступнымі канчаткамі:

1) *-ий / -ый, -и / -ы* ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку: *князь великий* (Л. 3) [3, с. 45], *князь велики* (Л. 1) [73, с. 41];

2) *-ого / -его* ў форме роднага склону адзіночнага ліку: *од князя великого государя нашего* (Л. 1) [3, с. 42];

3) *-ому / -ему* ў форме давальнага склону адзіночнага ліку: *негодному рабу* (Л. 13) [3, с. 70];

4) *-ым / -им* у форме творнага склону адзіночнага ліку: *незапомненем паньским* (Л. 13) [3, с. 67];

5) *-ам / -ем* у форме меснага склону адзіночнага ліку: *о недостатку тутошнем оршанском* (Л. 11) [3, с. 62].

У сваю чаргу, склонавыя формы прыметнікаў жаночага роду ўтвараюцца пры дапамозе традыцыйных канчаткаў:

1) *-ая / -яя* ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку: *привезена коруна так кошитовная* (Л. 9) [3, с. 59].

2) *-ое / -ее* (55 % выпадкаў) і *-ой / -ей* (45 % выпадкаў) у форме роднага склону адзіночнага ліку: *простое черни мало* (Л. 1) [3, с. 42]; *до королевской милости* (Л. 1) [3, с. 42].

3) *-ой / -ей* у форме давальнага склону адзіночнага ліку: *ку славе злой* (Л. 14) [3, с. 74].

4) *-ую / -уюю* ў форме вінавальнага склону адзіночнага ліку: *тильность великую чиню* (Л. 5) [3, с. 50];

5) *-ою / -ею* ў форме творнага склону адзіночнага ліку: *наукою панскою* (Л. 6) [3, с. 51].

6) *-ой / -ей* у форме меснага склону адзіночнага ліку: *в службе жолнерской* (Л. 8) [3, с. 56].

Прыметнікі множнага ліку ўжываюцца з наступнымі канчаткамі:

1) *-ие / -ые* ў форме назоўнага склону: *дивные суть судьбы божи* (Л. 19) [3, с. 85];

2) *-ых / -их* у форме роднага, вінавальнага і меснага склонаў: *для пильных долегостей моих панов рад* (Л. 1) [3, с. 42]; *своих теж послов наготовил* (Л. 26) [3, с. 99]; *у скрытых речах* (Л. 14) [3, с. 74];

3) *-ым / -им* у форме давальнага склону: *волоцаном смоленским* (Л. 8) [3, с. 56];

4) *-ыми / -ими* ў форме творнага склону: *з новинами тильными* (Л. 12) [3, с. 65].

Даследаванне паказала, што формы дзясловаў цяперашняга часу 1-ай асобы адзіночнага ліку ў большай ступені паслядоўна ўжываюцца з канчаткамі *-у / -ю* (66 % выпадкаў) – *прошу; посылаю* (Л. 1) [3, с. 43]. Другараднае месца займаюць формы 1-ай асобы адзіночнага ліку, створаныя па ўзоры нетэматычнага спражэння, тыпу *ховам* (33 % выпадкаў) (Л. 3) [3, с. 47]. Выкарыстоўваюцца і формы з канчаткам польскага паходжання *-е* (1 % выпадкаў) – *проше о выслушание* (Л. 4) [3, с. 48]. Дзясловы 1-ай асобы множнага ліку ўжываюцца з канчаткамі *-м* (59 % выпадкаў) і *-мы* (41 % выпадкаў) – *покою сподиваем* (Л. 1) [3, с. 42], *перемирья сподевамы* (Л. 19) [3, с. 87].

Для большасці дзясловаў форм 3-й асобы адзіночнага ліку двух спражэнняў характэрны цвёрды канчаток *-т* (85% выпадкаў): *князь на ратуннок тягнет* (Л. 1) [3, с. 41], *о тые также твердит* (Л. 9) [3, с. 59]. Ужыванне адпаведных словаформ без фарманта *-т* не толькі першага, але і другога спражэння складае 15 % выпадкаў: *тое одменить може* (Л. 9) [3, с. 59], *ме теши ласка* (Л. 19) [3, с. 86]. Формы дзясловаў 3-й асобы множнага ліку маюць цвёрды варыянт канчатка *-т* – *до Казани не пропускают* (Л. 1) [3, с. 77].

Сродкамі ўтварэння форм дзясловаў будучага простага часу выступаюць: 1) прэфіксы – *прийду до заплаты* (Л. 1) [3, с. 43]; 2) дзяслоў *быти* ў форме 3-й асобы – *будет ли з шведцким королем война* (Л. 9) [3, с. 59]; 3) асновы слоў – *у в Оришы стания* (Л. 4) [3, с. 48]. Рэалізацыя будучага складанага I ажыццяўляецца праз канструкцыі *буду / маю* + інфінітыў: *заслужоват буду* (Л. 4) [3, с. 49], *до границ высылати маю* (Л. 10) [3, с. 60]. Будучы складаны II утвараецца пляхам спалучэння дапаможнага дзяслова *быти* з дзеепрыметнікам на *-л*. Граматычная структура такога тыпу ўскладняецца энсавымі інфінітывамі: *будеш рачил розказать отправить* (Л. 15) [3, с. 77].

Асноўным сродкам выражэння прошлага часу служыць перфект (98% выпадкаў у адносінах да плюсквамперфекта – 2 % выпадкаў). Перфектныя формы 1-ай асобы адзіночнага ліку з дзяслоўнай звязкай *быти* адзначаны ў 54 % выпадкаў: *пытал есми его* (Л. 15) [3, с. 76]. Побач з такімі аналітычнымі формамі ўжываюцца і сінтэтычныя (46% выпадкаў), дзе звязка зліваецца з дзеепрыметнікам на *-л*: *не мялэм писать* (Л. 3) [3, с. 45]. Звязка ў формах перфекта 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку не захоўваецца на пісьме: *приехал посланец; дал ми листы* (Л. 10) [3, с. 60].

Плосквамперфектныя ўтварэнні маюць двухкампанентную структуру, напрыклад: *войска был роспустил* (Л. 3) [3, с. 45]. Трэхкампанентная форма плосквамперфекта сустракаецца толькі адзін раз: *не хотел есми его был пустить без воли и ведомости государское* (Л. 15) [3, с. 77].

Такім чынам, марфалагічныя сродкі мовы эпістальерыя прадстаўлены на борам канчаткаў архаічнага і новага тыпаў, здольных уступаць паміж сабой у нераўназначныя варыянтныя адносіны, што дае падставы разглядаць моўную аснову помніка як усходнеславянскую з выкарыстаннем ўласна беларускіх марфалагічных форм, якія знаходзіліся толькі на стадыі свайго станаўлення і ў далейшым замацаваліся як новая марфалагічная сістэма.

Літаратура

1. Карский, Е. Ф. Белорусы / Е. Ф. Карский. – Пг., 1921. – Т 3, вып. 2. – 242 с.
2. Коршунаў, А. Ф. “Лісты” Ф. С. Кміты-Чарнабыльскага і “Баркулабаўская хроніка” – жывыя сведкі гісторыі / А. Ф. Коршунаў // Помнікі старажытнабеларускай пісьменнасці. – Мн. : Навука і тэхніка, 1975. – С. 4.
3. Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці / Склаў А. Ф. Коршунаў. – Мн. : Навука і тэхніка, 1975. – 248 с.
4. Таранеўскі, В. У. Штрыхі да “Успамінаў” Ф. Еўлашоўскага і “Реестра списань...” Ф. Кміты-Чарнабыльскага / В. У. Таранеўскі // Учыёныя запіскі ВГУ имени П. М. Машерова». – 2007. – Т. 6. – С. 177–190.
5. Крапивин, П. Ф. Словарный состав “Отписов” Филона Кмиты Чернобыльского : автореф. дис. ... канд. филол. наук / П. Ф. Крапивин. – Мн., 1954. – 15 с.
6. Руклянскі, Д. А. Фразеалогія эпістальерыя Ф. С. Кміты-Чарнабыльскага / Д. А. Руклянскі // Вестник МГЛУ Серия 1. – 2023. – № 1 (122). – С. 107–114.
7. Руклянскі, Д. А. Экспрэсіўны сінтаксіс у эпістальерыя Ф. С. Кміты-Чарнабыльскага / Д. А. Руклянскі // Весці БДПУ Серия 1. – 2021. – № 1. – С. 108–111.